

STM 1940

Musiker och lekare under medeltiden i Sverige

Av Tobias Norlind

© Denna text får ej mångfaldigas eller ytterligare publiceras utan tillstånd från författaren.

Upphovsrätten till de enskilda artiklarna ägs av resp. författare och Svenska samfundet för musikforskning. Enligt svensk lagstiftning är alla slags citat tillåtna inom ramen för en vetenskaplig eller kritisk framställning utan att upphovsrättsinnehavaren behöver tillfrågas. Det är också tillåtet att göra en kopia av enskilda artiklar för personligt bruk. Däremot är det inte tillåtet att kopiera hela databasen.

MUSIKER OCH LEKARE UNDER MEDELTIDEN I SVERIGE

AV TOBIAS NORLIND (Stockholm)

Varder lekare dödad, det skall alltid ogillt vara», stadgar Västgötalagen. »Att ge till musiker, är som att offra till djävulen», säger Filip II av Frankrike († 1223). Det vimlar av hårda domar över musiker hela medeltiden igenom. Särskilt bittra äro dessa omdömen måhända under 1200-talet — Västgötalagens kodifieringstid. Allra skarpast är väl den predikan mot musiker, som Berthold von Regensburg († 1272) presterar:

»Musiker ('Gumpelleute, Geiger, Tambure und wie sie alle heissen'), som taga gods för ära, hava tyvärr avfallit från oss. De tala det bästa om oss, så länge vi höra på dem, och det ondaste, när vi vända dem ryggen; de klandra många inför Gud och världen rättskaffens människor och berömma dem, som leva i skam för Gud och världen. Ty deras hela liv är ägnat åt synd och skam, och de blygas icke för någon synd eller skam. Och vad djävulen ryggas tillbaka för att tala, det talar du, spelman, och vad han kan skaka ned i dig, låter du falla ur din mun. Ve, att någonsin dopvatten kom över dig! Hur har du icke förnekat dop och kristendom! Allt vad man ger dig, ger man dig i synd, och de som ge dig, måste därför avlägga räkenskap på domens dag. Bort med dig, om du händelsevis skulle vara tillstädes här, ty du är en avfälling med skalkhet och liderlighet, och därför skall du gå till dina jämlikar, de avfälliga djävlarne.»¹

Många äro väl orsakerna till dessa omilda domar, men själva kärnan utgör nog den rättsliga ställning i samhället, de sedan gammalt intogo. Det germanska rättssamfundet² bestod i främsta rummet av »fria» män (»fria» = skonad, skyddad, oantastlig, okränkbar). De åtnjöto statens skydd och voro själva bestämmande över statens rättsordning. De erhöilo denna ställning dels genom arv dels genom en särskild akt, varigenom vapen överlämnades till dem som symbol för deras frihet (»frelse», got. »freihals», skand. »manhelgr» = manhelig-

¹ H. M. Schletterer, *Gesch. d. Spielmannszunft in Frankreich*, Berlin 1884, s. 4.

² K. v. Amira, *Recht. Grundr. d. germ. Philol. III*. Strassb. 1900, s. 128 ff.

het). Staten begärde emellertid samtidigt ersättning för denna fria, okränkbara ställning genom skyldigheten att värna landet.

Under denna överklass av »frie» stodo sedan de »ofrie» (»ofrelser mæn» eller kort och gott »mæn», »homines»). Dessa åtnjöto de förras skydd mot tjänster åt dem. De måste således vara bofasta och kunde ej avskudda sig tjänsteoket utan att förlora skyddet. De föddes ofria men kunde förvärva frihet, rätt till arv, skydd för efterlevande hustru, som även kunde få fortsätta mannens förvärvskälla.

Den tredje klassen utgjorde de »rättslösa». Hit hörde i första hand de icke bofasta, av vilka icke staten eller de frie kunde få någon kompensation för meddelad rättsställning. Då de således ej utgjorde »nyttiga» medlemmar av samhället, kunde de ej räkna på att staten skulle ha något intresse av att skydda dem. En kränkning av en rättslös kunde ej beivras vid tinget. Deras eventuella egendom konfiskerades av staten, deras hustru eller barn kunde ej arva deras kvarlåtenskap eller övertaga deras yrke.

Ännu en fjärde klass fanns, de »landsfrämmande» (got. »framþs», ahd »framadi», mhd »ellende»). De behandlades som »gäster» och kunde som sådana skyddas av dem, hos vilka de voro gäster. Arten av skyddet berodde på hur långt borta från hemorten de voro. De från närmaste grannland hade större skydd än de, som voro längre bort ifrån.

Tillämpa vi dessa rättsgrundsatser på musikerna, framträda genast orsakerna till deras hårda öde att stå utanför landets lagar. De voro ej fast boende, staten kunde ej få någon återtjänst av dem, någon direkt skyddsherre kunde ej åtaga sig deras sak, de föllo samhället till last genom att begära existensmedel för »intet». För att de skulle få tillhöra »främlingarnas» klass krävdes, att de skulle uppge det land, varifrån de kommo. Såsom »evigt vandrande» var detta ej möjligt. En kränkning kunde således ej lagligen beivras. Arv genom tingsbeslut stod dem ej till buds.

Till denna rättslöshet kommo emellertid även andra svårigheter. De gifta voro sällan lagligt vigda och deras barn således oäkta. Ej heller kunde de själva uppgiva föräldrars namn och hemvist. De möttes därför av den nyttige samhällsmedlemmens förakt och hån. Musiken var sällan deras enda förvärvskälla. Dresserade hundar och björnar följde dem, och folket fick se allehanda cirkuskonster, vilka lätt inbjödo till skratt. De voro »gycklare», som man hade rätt att förlöjliga. Gyckelmakare fingo finna sig i att bli föremål för andras gyckel.

Ur denna synpunkt, skämt som svar på skämt, äro landskapsla-

garnas bestämmelser om ersättning för kränkning av en spelman fullt förståeliga. Västgötalagen stadgar:¹

»Varder lekare sårad — den som med giga går, eller med fidla far, eller trumma —, då skall man taga en otam kviga och föra henne upp på en kulle; då skall man allt håret av svansen raka, och sedan smörja; då skall man giva honom nysmorda skor; då skall lekaren taga kvigan om svansen; en man skall slå till [kvigan] med vass gissel. Gitter han [lekaren] hålla [kvigan], då skall han hava det goda kreaturet, och njute det, såsom hunden gräs. Gitter han ej hålla, have och tåle han det han fick, skam och skada; begäre aldrig förr rätt än en hudstruken trälinna.»

Lagen börjar med att bestämma strafflöshet för dödande av en lekare (»varder lekare slagen, det skall alltid ogillt vara»). Detta är ingen särbestämmelse blott för musiker utan för alla »rättslösa» d. v. s. alla icke bofasta. Ersättningen för sveda och värk är däremot direkt anpassad efter musikerns yrke att vara »gycklare». Lagen måste därför på denna punkt först precisera den person, som lagen avsåg: spelman på giga eller fidla samt trumslagare. Den därefter fastställda upprättelsen avser att utsätta lekaren för allmänhetens åtlöje. Lagens slutord visa emellertid vida större allvar och blottar hela inställningen till musikern såsom rättslös individ. Erinran om trälens lott förefaller dock alltför hård, då ju vid lagens upptecknande (1200-talets senare del) enligt allmän kristen uppfattning trälrar ej fingo finnas, något som landslagen 1335 fullt bekräftar. Att lekaren icke skulle anses likvärdig med trälen, framgår för övrigt av den förut beskrivna behandlingen, som i viss mån tillerkänner honom ersättning. Det var ju ej heller lekaren, som kränkt någon fri, utan en fri, som kränkt honom.

Den samtida Östgötalagen har även en mildare uppfattning:²

»Nu varder lekare dräpen, då böte [dråparen] åt hans arvinge en tre års gammal kviga, och köpe honom nya handskar och nya skor, och smörje båda; då skall man taga kvigan och leda henne upp på en hög, och sätta svansen lekarens arvinge i handen; då skall bonden slå till med en gissel tre hugg; kan han [lekarens arvinge] hålla, have [kvigan] såsom sina böter; undslipper honom kvigan, då undsluppe honom all fägnad.»

Här är rättsfallet ett helt annat. En lekare är dödad. Enligt germansk rätt är denna handling en privatsak, som alltså ej kan beivras vid tinget. De överlevande ha ingen arvsrätt och alltså ej rätt att få hämnd på dråparen. Östgötalagen förutsätter emellertid i viss mån rätt till arv. Det står intet om lekarens egodelar, vilka

¹ Collin-Schlyter, Västgöta-lagen, Sth. 1827, s. 67: Lecara ræter.

² Collin-Schlyter, Östgöta-lagen. Sth. 1830, s. 62: Drapa balk XVIII.

tydiligen tillfölla de rättmätiga arvingarna och ej kronan. Därutöver kunde dock dråparen bli skyldig att lämna ersättning: handskar, skor och en kviga. Någon jämförelse med trälen finnes ej.

Då emellertid Västgötalagen nämner trälen och lekaren som likvärdiga, kan det vara lämpligt att erinra om det äldre skandinaviska samhället, som lämnar ett visst skydd även åt trälen. Den som äger en träl är ansvarig för honom intill döddagar, och ägaren har ej rätt att förskjuta honom, då trälen av ålder är oförmögen till arbete. Med kristendomens införande erhöll den frie emellertid tillåtelse att utstöta trälen, därest han ej längre behövde hans hjälp. Därmed skapades just förutsättningarna för de »vägfarande», tiggarna och lösdrivarna. Dessa tvungos att lära sig ett sådant yrke, som i någon ringa mån kunde göra dem, om ej välkomna, så åtminstone tålta. Ännu i långt senare tider ha tiggarna varit utövare av musik. Samhället var således självt skuld därtill, om musikerna blevo en landsplåga.

Lekarna voro dock mest från främmande länder, alltså från Europas fastland, och där hade de funnits alltsedan antikens dagar. Hur tidigt dessa vandrande musiker kommit till Norden, är oss ej bekant. Skalden Hornklove omtalar emellertid, att Harald Hårfager hade gycklare (truðir, leikarar), som gjorde konster med öronlösa hundar, medan andra hoppade på hälarna omkring elden med brännande spånor i händerna och brinnande mössor stuckna under sitt bälte. I Sverres saga omtalas, att då skalden Måne som hemvändande pilgrim kom till konung Magnus Erlingsson (c. 1250), träffade han denne och hans hird roande sig med att se på tvenne »leikarar», som i stugan läto hundar hoppa över höga stänger, och det så mycket högre som åskådarna voro förnäma. Kungen uppfordrade Måne att göra en visa om lekarna. Skalden kvad tvenne, vari han hånade deras konster och narraktigheter samt deras gigaspel och blåsande på pipa. Visorna väckte stor munterhet och upprepades ideligen av hirdmännen, som, i det de avsjöngo dem, slogo krets om lekarna. Dessa kommo i stor vända och voro glada att omsider slippa ut.¹

Vid Svend Grades hov (c. 1150) föredrog skalden Einar Skulason ett lovkväde för kungen men fick ingen gåva därför. »Danmarks herre sätter mera pris på fidlor och pipor; höves det en konung?» utbrister den kränkta skalden. Vid konung Sigurd Munds († 1155) hov återsåg skalden en av dessa spelmän, som då stulit ett kid från en bonde och därför fick ett kok stryk.²

¹ Fornmanna Sögur, Kbh. 1825, VIII 207 ff.

² Morkinskinna 227. Corpus poet. II 277, 601.

Särskilt omtalas konung Hugleik i Uppsala och hans många musiker (»allskonar leikara, harpara ok gigjara ok fiðlara», Snorre). Saxo har en utförlig skildring av musiken vid hovet. Stakodder hade lämnat Uppsala, emedan han fick leda vid offringarna, de vekliga danserna och gycklarnas rasselinstrument (»effoeminatos corporum motus scenicosque mimorum plausus ac mollia nolarum crepitacula»). Om Hugleik heter det, att han var en lumpen själ, som endast visade givmildhet mot gycklare och lekare (mimos ac iuculatores). Han hade blott två tappra män, men de glänste som ädelstenar på en gödselhög (qui inter effoeminatorum consortia, veluti gemmæ stercoribus insitæ, conspicuus militarium operum fulgore pollebant). Stakodder gav till sist lekarna stryk.¹

Saxo förstår eljest musikens betydelse och yttrar sig väl om Helges son Hother och hans musikaliska uppfostran:

»Med avseende på själens egenskaper och anlag var han långt före sina unga år. I att spela på luta (chelis) och lyra (lyræ) hade han icke sin överman; för övrigt behärskade han cister (sistro) och barbitum och allehanda stränginstrument och kunde med sina toner vända människors känslor, som han ville, och förstod att väcka glädje och sorg, medlidande och harm i deras själar, så att han än kittlade deras öron, än fylld dem med skräck.»²

Saxos samtida, Svenio Aggonis, omtalar lekarna (histriones) i samband med drottning Thyras mottagande av kejsar Otto; de voro kunniga »in folis, citharis, choris et tympanis modulantes».³

»Konungastyrelsen»⁴ nämner bland en konungs skyldigheter (3. balken): »ej elska ok födha löddara ok lakara, fåfänga ok höggoma män». Denna bestämmelse neutraliseras emellertid av andra balkens stadganden »om förlustan ok tidsfordrif»: »ok ty torue kununga ok höfðinga haua stundom lekara ok andra frögdhdelika skemptan, thöm til glädhi ok hughnadh.» Längre fram i boken upprepas denna tillåtelse i ännu bestämdare form: »ok thy haua witre ok dyghdlika män af aldr thy haft til sidhuänio ok hælst kununga ok höfðinga, at the tala ey mykit iui borde sino. Ok thy haua kununga ok herra frögdhdelika lekara ok sångare sik ok sinom mannom til skemtan widh sino borde.» Tredje balkens ovilja mot lekarna återkommer

¹ Saxo, Hist. dan. Ed. Stephanus, Soroe 1644 Lib. VI 104, 114 (Övers. W. Horn, Kbh. 1898 I, 127 f.). — Om Hugleik se T. Norlind, Vem var k. Hugleik? STMF 1931 s. 156 ff.

² Saxo, Lib. III s. 39 (Horn s. 65).

³ Script. rer. dan. I. 50.

⁴ Konunga styrilse och höfðinga, Ups. 1634, s. 39, 49, 55, 58.

emellertid ännu en gång: »then kronona ingiäld illo ok onyttelika förgiör, giuer thet lekarom ok lyddarom, slikiarom ok smikrarom, fåfångom ok häggoma mannom, the hånom giua later ok ännelof ok halda han sannelika therefore giäk ok dåre.»

På ungefär samma ståndpunkt står Olaus Magnus på 1500-talet. Han erkänner, att musiken kan vara nödvändig men fördömer skarpt lekare och gycklare samt särskilt de alltför stort tilltagna gåvorna (flera kap. i 15:e boken, bl. a. kap. 28, 30, 32—34).

De flesta av dessa hittills gjorda citat avse musiken hos konungar och herremän i vardagslag. Lekarna underhålla gästerna vid och efter måltider. De spela stränginstrument (giga och fiddle) eller blåsa på pipa (trumpet, basun), slå på trumma men visa även sina cirkuskonster. Måltidsmusiken synes ha varit synnerligen väl tåld, ty i en svensk »läke- och örtebok» från 1400-talet uppmanas rent av till att för hälsans skull idka musik och dans: »I skwlin vara gladha oc ey formykyth vancka enkannelica om myddagin Item alla handha spijs, piipa, qwädha, dansa, är hiernan tha goth oc goth salskap.»¹

Att musik idkas har man följaktligen intet emot, ej heller att man håller musiker till sin förnöjelse, men de vandrande lekarnas orimliga fordringar på skänker väcka överallt förargelse. Givetvis var man ej motståndare till att en spelman finge ersättning för sitt besvär, man blott kände leda vid de alltför ymniga gåvorna. Men varför då alltid för mycket, då det just gällde spelmän? Den förut citerade predikan från 1200-talet kan ge en vink om, varför man ej sparade på gåvor. Man var rädd för deras elaka tunga. Var man för njugg, kunde de hämnas genom att förtala och bringa ont rykte över den alltför snåle.

Vid fester måste värden vara mer givmild än eljest, och han satte även en ära i att visa sin rikedom. Gåvorna till lekare framhåvas i alla beskrivningar över furstliga fester, såväl i Sverige som i utlandet. Mycket kan härvid ha berott på att den som beskrivit festen, själv stått spelmannen nära och delat dennes öde att vara en vägförande. Även i långt senare tider hos svenska allmogen plägade skraddarna — som ofta samtidigt voro byns spelmän — då de kommo till en gård, prisa ägaren till den gård, där de sist varit, för att därigenom framlocka rikligare förtäring och större givmildhet. Helt säkert voro förhållandena likartade under medeltiden. Lekarna voro måna om att framhäva, hur väl de förplägs och behandlats vid andra fester, där de uppvaktat med sina konster. Ofta äro dessa omnämnanden rena stereotypa fraser, som överallt återkomma, ej blott i svenska utan även i utländska (tyska, franska, engelska) beskrivningar. Att gåvorna

¹ Läke- o. örte-Böcker s. 304.

dock varit verkliga, framgår emellertid av lagstadganden, där naturligtvis lekarna ej haft några förespråkare. Så stadgar Magnus Eriks- sons landslag, att en brud ej fick ge spelmännen sin brudklänning, utan hon borde skänka den till de fattige.¹ Detta förbud återfinnes i den franske konungen Philip Augusts stadgar av 1185.²

För att giva en inblick i lekarnas betydelse vid fester anföras här en del svenska beskrivningar.³ Jag börjar med några meddelanden ur översättningslitteraturen, som kunna ge en föreställning om de allmänna förhållandena så i Sverige som i utlandet.

I »Gregorius av Armenien»⁴ heter det om ett kungligt bröllop: »for konungx camars dörum war swa mykin pipara oc bambura, fydhlara oc sangara, rop oc bang at kifwith som innan til var kunne af ingom höras.» — I legenden »Nereus, Archilleus och Domicilla»⁵ står om Aurelianus, att han »lät taka medh wald sanctam domicillam i sit somphws, ok lät koma thit lekara ok danzara, ok äpther thz at han hafde atith natwardhin, kom han thit ok danzadhe medh them swa som brudhgomma göra i bryllöpom.»⁶ — I »Namnlös och Valentin»⁷ meddelas, att »Rosemund och hennes mö worto sættæ til bordz ther andra pipare sato». — Dikten »Ivan» (skriven 1303) omnämner musiken två gånger (v. 1734): »Tha kom honum farande ijgeen af thz hws badhe riddara ok swena mz bambor ok pipor ok mykin frygdh thz gjordho the fore konungsins dygdh»; (v. 1745): »tha the komo swa nær man matte thöm see the lekara toko thera konst at tee baswn ok bambara mondo ther ey skorta tha the ridho fore the porta.» — »Didrikssagan»⁸ omtalar särskilt lurarna (»tha lot tidrik blæsa sina ludra . . . lot oc blæsa alla sina ludra . . . Atilia konung lot strax blæsa alla sina ludra» etc.) men även »pipor» och »basuner»: Samson satt vid sitt bord »ther ware oc pijpara och basuna . . . om morgonen arla stodh hær Didrik op ok loth blæsa j pipor ok basuner . . . alt folk gik wt mot hanum mz pipara oc basunare . . . han bod till sig pipara oc basunara — then beszta pipara som Ysuing

¹ Gifterm. Balken kap. 7.

² Recueil de l'hist. des Gaules et de la France XVII, 21.

³ Om lekarna i Sverige se bl. a.: J. E. Rydqvist, Nordens äldsta skådespel (Skandia VII), Ups. 1836, s. 41 ff.; G. Ljunggren, Sv. dramat (1864); A. Olrik, Middelalderens vandrende spillemænd i Norden og deres visesang (Opuscula philologica) Kbh. 1887, s. 74 ff.; H. Schück, Lekare o. ballader (Saml. XII); T. Norlind, Sv. musikh., Hborg 1901; Norlind-Trobäck, K. Hovkap:s hist., Sth. 1926; H. Hildebrand, Sv:s medeltid m. fl.

⁴ Greg. af Armenien 3. s. 380.

⁵ Fornsv. Leg. III 495.

⁶ Legenda aurea (Jac. a Voragine), ed. Græsse (1890), s. 339, har följande: Aurelianus Domicillam in thalamum introduxit et ibidem mimos canere et ceteros secum saltare jussit, volens eam postmodum violare.

⁷ Namnlös och Valentin s. 54.

⁸ Didrikssagan (sv. övers.) om musiken ss. 7, 8, 11, 92, 97, 114, 180, 187, 199, 214 f.

het» etc. — Alexanderdikten (författad 1380)¹ beskriver Alexanders alla strider, där »basuner och pipor» klingade, då härarna drabbade samman: »margher aff sorghom full om kull, tha the gingo til stridha saman, pipor ok bambor gjordho ther gaman, the giordho sang mz söte thona, man plægar pipara gerna skona . . . Alexander ok æn macedona, the döfðho fæst the lekara thona, the giordho a persos hardhan gang, the döfðho allan lekara sang . . . pipara ok lekara waro ther, ther pipadhe hwar fore inom hær, bambor ok baswna sang giorde ther ræt mykith bang, ther kunne ængin annan höra, fore thz skall the lekara göra.» — Hertig Fredrik (skriven 1308)² nämner även lekarnas musik på flera ställen: »Om the herra var mykith thrang, the lekara giordho mykith bang, væghin thötte them ey vara lang . . . ther var halla mykith bang, aff bambor ok basunar mykith klang, aff tumbor mæstare dyre var the ful ohyre . . . nw wndfordhe han hona, man hörden j thera wona aff bambor ok basun swa lithit bang, ther war ok engin mæster sang . . . ær mik seent at sighia fra, basunar ok bambor for them ridha, at man ma höra ympnith vidha ok alskons lekara væra ma hördhe man fore the herra ga, ther aff var swa mykith bang.» Om konung Malmrit heter det sedan, att han var så fattig, att han ej hade mer än 40 män, 50 riddare, 10 svenner och 2 lekare. Intressant är även, att dvärgar omtalas tillsammans med lekare: »vntfik thæn herra margh stolt een dwærgh ok lekara mz söte tona».

Av de gjorda citaten framgår, att stränginstrumenten endast högst sällan omtalas men så mycket mera blåsinstrumenten. Det oftast nämnda instrumentet är pipan. Under detta namn förekommer emellertid även trumpeteten eller luren. Peder Månssons Stridskonst³ säger om eldsprutor: »göres pipor æller lwdha swa tiokka som en arm». Ordet »lur» tyckes även vara synonymt med »trwmba» (= trumpet): »göris af samma lædreno en trwmba æller lwdher sømath tæth . . . the trwmban æller lwdhen warj wæl langher oc off mangom styk-kiom sømadher.»

De svenska rimkrönikerna, som således skildra direkt svenska förhållanden, ge beskrivningar över fester av ungefär samma slag som de i översättningslitteraturen. Den enda skillnaden tyckes vara, att de mera utförligt omnämna gåvorna. Även dröja de allt oftare vid tornérspelen (dust och bohord) och omnämna gärna dansen, som åtföljde en fest.

Erikskrönikan⁴ ger oss den bästa inblicken i förhållandena under Folkungatiden. Vid kung Valdemars bröllop (c. 1260) med Sofia före-

¹ Alexander, verserna om musiken: 644, 2430, 2779, 3309, 3315, 5285.

² Hertig Fredrik, verserna om musiken: 217, 285, 1597, 1783, 2347, 2360, 2648, 2998, 3020. — Om konung Malmrits fattigdom s. 10.

³ Peder Månssons Stridskonst, om musik o. instr. s. 6, 13 f., 29, 53.

⁴ Om Erikskrönikan se: G. Cederschiöld, Om Erikskrönikan; om festerna se även H. Hildebrand, Sv. medeltid II 480 ff.

kom som vanligt tornérspel (v. 448): »Ther war duster ok bohord, dantz ok leker ok fagher ord hörde man bade vte ok jñne.» Vid Magnus Ladulås' riddarslag 1289 förekom »en höwelik dantz, en dell aff daghin medh han vanz» (v. 1168). Under Torgils Knutssons förmyndarestyrelse förekom »frygd ok dantz ok thorney» (v. 1276), likaså, när kung Birger 1313 måste nöja sig med en tredjedel av riket (v. 3448). Lekarna omtalas sedan vid nästan alla de större festerna. Kung Birgers bröllop i Stockholm 1298 skedde med all övlig ståt (v. 1388): »j Stockholm war tha mykin glæde oc var thera bröllopsklädhe aff baldakin oc bliant, ther mz lösto lekara thera pant.» Oseden, som landslagen beivrade, att bruden skänkte sin bruddräkt till lekarna, förekom alltså ännu 1298. Vid samma tillfälle »bade man hörde ok man saa pipare, bombare ok trwmpara, the giorde rusk ok mykit bangh» (v. 1402). Då hertig Erik tog avsked av sin trolovade i Norge 1302 voro lekare tillstådes och fingo »dyrä hawo örss ok gangara ok andra gowo klede ok sölf ok andra handa, swa at the foro blide hem til landa» (v. 1826). Gåvor av hästar voro synnerligen vanliga till lekare, vilka givetvis med särskild belåtenhet mottogo sådana skänker, som kunde underlätta deras färder från slott till slott.

Även lekarnas dräkt var föremål för furstars uppmärksamhet, då dessa ofta fingo rida först och således därigenom kunde ge festen en praktfull upptakt. Konungarna Birger och Erik Menved höllo hov i Fagradal 1304:

»ok sagh man fore konungen fara pipara, bombara ok trwmbara, man hörde them lankt för än man them saa; tolff bluss man fore honom förde ok tolff riddare han ther gjorde, lekarom gik ther wel i hand, thera tekkia ok thera rænne wand war brwnt ok helfft baldakin ok wel fodrat mz ykorna skin» (v. 2189).

Jämte namnet lekare nämnes även de »gärande» (gycklarna), vilka väl ha varit desamma som de andra musikanterna, då de nämnas tillsammans med »piparna». Vid hertigarna Valdemars och Eriks bröllopsfest i Lödöse 1313 »war tha howat af mykin makt . . . pipara, gäranda theet waro tith kompne af marghom landom, man gaff them gotz medh badhom handom, kläder och örss gaff man them, swa at the foro alla rike heem» (v. 3580). Den föregående bröllopsfesten i Oslo 1312 hade även »dust ok boholdh, dantz ok leek ok fagher ordh». »The gärande fingo ther dyr klæde, örss ok gangara i gode liit, rikare foro the thädhan-än tiit» (v. 3514).

Alla dessa beskrivningar äro, som förut nämnts, hållna i bestämda fraser, som ständigt återkomma och även kunna återfinnas i översättningslitteraturen.

Hundra år efter Erikskrönikan skildrar Karlskrönikan liknande fester med samma fraser. Konung Eriks bröllop med Philippa af

England firades med övlig ståt i Lund 1406: »pipare, baswnara ok alskens leek man ther omneth höre fik, the dantze hoffare were kathe oc giorde thom glad j allo mate» (v. 190). Även vid marskens ritt till Söderköping (1436) redo spelmännen först: »baswnare oc lekare for honom rida, han kom sa in for wten quida» (v. 3346). Marskens bröllop i Stockholm 1438 firades som vanligt med stor musik: »pipare, baswna oc alzskons leek man ther tha nog höra fik» (v. 5155) . . . »A gaterne war tha mykit trang, ty lekare giorde ther mykit bangh» (v. 5161).

Särskilt ofta synes man ha dansat, och även de förnåma tyckas med förkärlek ha deltagit. När marsken 1439 uppehöll sig på Stegeborg »engen sorg haffde hans folk tha, the dantzade oc quado oc ware kate oc gladde sig i alla mate, pyppara oc bassunara lek man ther ömnd höra fik» (v. 6138) . . . »marskens hustru ther oc war, dansa oc leka war hon ospar» (v. 6148).

I alla dessa beskrivningar från 1200-talet till 1400-talet omtalas ej en enda gång någon bitterhet mot lekarna. De voro tydligen alltid välkomna och fingo rika gåvor. Som förut nämnts, kan emellertid allt detta bero på berättarens egen inställning. Alla dessa skildringar av fester äro utförda av personer närstående lekarna (eller av lekarna själva). Granska vi närmare uppgifterna, finna vi snart, att de äro mycket ensidiga. De avse endast att ge en viss relief åt festen. Huvudsaken är ej de musikaliska prestationernas art utan det buller instrumenten (»basuna oc piposkall») åstadkomma. Härtill kommer, att skildringarna ej ge en universell bild av en lekares prestationsförmåga. De starka, genomträngande instrumenten, trumpet (pipa, lur, basun) och trumma, omtalas överallt, men om de konstnärligt högre stående stränginstrumenten nämnes intet. Det är den yttre ståten utomhus, som är huvudsaken, ej den intimare musiken inomhus för en stilla lyssnande skara. Vi äga således ej rätt att av krönikorna eller den närstående översättningslitteraturen draga den slutsatsen, att lekarna blott varit musikaliskt lägre stående »pipare».

Redan den samtida isländska litteraturen kan ge en fylligare bild av spelmannen under senare medeltiden. Vid Sigurd Jorsalafares¹ besök i Konstantinopel fick man höra »allskonar songföri, organ, sinfon ok salterium, hörpur ok gigjur ok alskonar streingleikar». I Gänge Rolfs saga² nämnas samma instrument jämte andra vid ett bröllop: »alskonar strengleika, hörpur ok gigjur, simphon ok salterium»; därjämte förekommo de vanliga »bumbur» och »pipur». —

¹ Fornmanna Sögur, Kbh. 1825, VII 97.

² Fornaldar Sögur Nordlanda, Kbh. 1829, III 359.

I »Strengleikar» (s. 14) omtalas musik »i horpum oc i gigium, symphoniis oc organis hin fægrstu strængleiks lioð.» — »Knyttingasagan»¹ omnämner »allskyns streingleik ok klukknaðjoð». — I dessa fall är det tal om festmusik. I »Fornaldarsagor» förekommer även konstmässig musik på harpa: Norna-Gestr² »slær Gunnarsslag . . . ok at lyktum . . . Guðrunar brögð». Båda dessa synas ha varit speciella verkningsfulla melodier. I Herrauds och Bosas saga³ omtalas på harpa »gygjarslag», »draumbut» och »hjarrandahljoð» samt till sist »faldafeykir», vilka alla ha till följd, att åhörarna gripas av olika stämningar och slutligen svänga om i vild dans. Alla dessa konstgrepp utföras av särskilt skickliga spelmän.

Den bästa skildringen av en lekare finnes dock i Didrikssagan (skrivnen c. 1250 av en norrman el. isländare).⁴ På flera ställen omtalas där en lekare, som kallas »hofudloddare» (»överlekare»), som utmärker sig framför alla de andra. Han kallas Isunger.

Denne kommer till konung Osatrix »oc leikar firir hanum». Då han var den berömdaste spelmannen, blev han väl undfägnad. Konungen frågade honom, vad han kunde spela, eftersom han vore namnkunnig framför alla andra spelmän. Isunger svarade: »Det förmodar jag, Herre, att så många som i Wilkinaland kunna spela, skall jag övergå, ty jag kan sjunga, slå på harpa, stryka fidla och giga samt allehanda stränginstrument (draga fidlu oc gigiu oc allskonar streingleika). Då befallde konungen att lämna honom en harpa, på vilken han slog, och sade konungen med de andra, att de aldrig hört bättre spelas, och som slaget gjordes på harpan, så lekte hans björn och hoppade efter den. — Vid ett annat besök hos Thetleif⁵ hade denne bjudit »loddarum oc leikarum» att underhålla gästerna vid måltiden. Isunger var med, och Thetleif gav honom sin gullring; »därtill skänkte han honom helt nya kläder av purpur, vilka voro konung Diedrichs hederskläder och lönte så Isunger sitt tidsfördriv; var och en av de andra spelmännen gav han en mark eller två.» — Isunger fick även utföra viktiga hedersuppgifter mellan konungar:⁶ »Det tilldrog sig en gång, att Isunger, den förnämste spelmannen, ankom till konung Attila sunnan ifrån konung Didrik av Bern, som honom hade utskickat uppå spaning, att förnimma, om Vidga vore uti livet; ty allestädes fingo spelmän färdas i frid emellan hövdingar, där androm intet blev det efterlätet för misstankars skull. Konung Attila fägnade honom väl, och gav han sig uti sällskap med de andre av hovfolket och brukade tidsfördriv hela den kvällen.»

¹ Fornm. S. XI 341.

² Fornald. S. I 318.

³ Fornald. S. III 223. Citat ur Fornald. S. m. m. se T. Norlind, Sv. musikhist. (1901), s. 3 ff.

⁴ Didriks. (Wilkinasagan), Ed. Peringskiöld (1715), kap. 120 s. 202.

⁵ Cap. 101 s. 184.

⁶ Cap. 118 s. 199 f.

Just emedan spelmännen överallt kunde fritt röra sig i fiendeland, begagnade andra deras skepnad för att färdas oantastade. Didriks-sagan omtalar även en Iron Jarl,¹ som avsände en riddare in i staden Fritila med brev: »Denne riddare tog uppå sig spelmanskläder (lod-dara klædi) och kom in i staden för en spelman — då var uti palatset ett stort drickande.»

Även i dessa isländska sagor äro spelmännen aktade och ärade, få rika skänker samt erbjudas hedrande uppdrag. Märkligt är, att Isunger, som överallt synes ha uppträtt med värdighet, ändå hade en dresserad björn med sig.

Enligt dessa isländska källor var lekaren även sångare (Isunger). Detta för oss över till spelmännens litterära betydelse, varom de skandinaviska källorna eljest intet ha att förtälja. Så mycket mera nämna de franska,² engelska och tyska källorna härom, och jag vill därför övergå till dessa länders uppgifter om de vandrande musikerna.

År 1275 ingav Guiraut Riquier till konung Alfons X av Kastilien en böneskrift rörande den felaktiga benämning musikerna hade fått.³ Konungen avgav med anledning härav en förklaring, i vilken det bl. a. heter:

»Vi finna, att instrument på latin heta instrumenta; därav kommer namnet instrumentspelare, och dessa äro egentligen de romerska histriones; trubadurerna heta däremot på latin inventores; men alla hoppare och lindansare juculatores och därifrån stammar det otillbörliga namnet jonglör, som alla de föra, vilka besöka hoven och genomvandra världen, utan att man vidare skiljer på dem. Detta är i sanning ett missbruk . . . Vi råda och förklara därför, att alla de, de må vara bildade eller ej, som föra en låg levnadsart och icke få visa sig i gott sällskap, likaväl som de, som låta apor, bockar och hundar dansa, härma fåglars sång, spela instrument eller för ringa gåvor sjunga för pöbeln, att alla dessa icke skola inbegripas under namnet jonglörer; lika litet som de, som efterbildande hoven utan skam låta sig varje förnedring väl behaga och försmå angenäm och ädel sysselsättning. Må man kalla dem buffons, så som fallet är i Lombardiet.»

Enligt denna handling skulle således musikerna kunna delas i tre grupper: instrumentister, som ej utförde cirkuskonster vid sidan om,

¹ Cap. 243 s. 344.

² Fransk litt. bl. a.: Fr. Diez, Die Poesie d. Troubadours (2. Aufl. Lpz 1883); E. Faral, Les jongleurs en France (1910); H. M. Schletterer, Gesch. d. Spielmannszunft in Frankr. (1884); J. Sittard, Jongleurs u. Menestrels (Viertelj.-schr. f. MW I, 1885); Fauriel, Hist. de la poésie provençale (1846); J. Beck, La mus. des troubadours (Mus. cèlebr.); P. Aubry, Trouvères et troubadours (2. éd. 1910); Fr. Brücker, Die Blasinstr. in der altfranz. Lit. (Giessen 1926); J. Vising, Den provençalska trubadurdiktningen (Gtb. 1904).

³ Diez s. 63 ff.

sångare, vilka samtidigt voro kompositörer och diktare, samt gyckelmakare, vilka därjämte spelade instrument och sjöngo visor för folket. Såsom framgår av handlingen, var det mycket svårt att skilja de tre klasserna från varandra. I en latinsk skrift från samma tid¹ omtalas två klasser av musiker, den ena de som låta höra lättsinnig sång och instrumentspel i dryckeslag (frequentant potaciones publicas et lascivas congregationes ut cantant ibi lascivas cantilenas), den andra de egentliga juculatores, som besjunga furstars hjältedater och heliga mäns liv samt vederkvicka vårt sinne och trösta oss i sorg (qui cantant gesta principum et vitas sanctorum et faciunt solacia hominibus in egritudinibus suis vel in angustiis suis) och som ej göra otaliga skamlösheter som hoppare och ekvilibrister (innumeras turpitudines sicut faciunt saltatores et saltatrices). Men även de aktade musikerna kunde delas i två grupper: jonglörer och trovörer: »cil chante bien c'est ung jongleur, cil dit beaux mots c'est un trouveur.» Det förefaller som om man mest fäst sig vid deras sång, ehuru deras instrumentspel ofta skildras som mycket betydande.

De ekvilibristiska konsterna framträdde dock ständigt. En sångare Estrumens säger: »je sai bien harper, et ma vièle dont je sai vieler et si sai bien et timbrer et baler.»² Som goda sällskapsmänniskor måste de kunna jaga och fiska, ja även kunna spela schack. De voro i denna egenskap »ménestrels» (sångare och fidlare; av ministrellus, dim. av minister), d. v. s. underhållare av herrskapen under långtråkiga stunder. I England blev det stående namnet på en trubadur »minstrel». De lägre musikerna, som ej fingo vara hos de förnåma, fingo heta baladins et buffons.

Trots all rangskillnad bestämmas en förnäm musikers skyldigheter i spelmansstatuterna till.³

»veta att väl uppfinna (invenire; i denna egenskap kallas han även fablior el. contaire = berättare), väl rimma och i ordstrider skickligt svara; veta att friskt röra trumman och cymbalen, att spela symphonie (vielle); veta att kasta små äpplen, fånga knivar, härma fågelsång, göra konststycken med kort och hoppa genom fyra ringar, att spela citole och mandola, att handha monochord och guiterne, att stränga en rott med 17 strängar(?), att slå harpa och ackompanjera väl på giga och föredraga psalmmelodier behagligt; jonglör, vet, att du skall vara skicklig på 9 instrument! Om du förmår detta, skall du kunna fylla alla de krav, som kunna ställas på dig».

¹ Sittard s. 181.

² Sittard s. 197.

³ Schletterer s. 11 f.

De 9 instrumenten uppräknas med förkärlek, då det gäller en berömd jonglör, dock äro dessa 9 aldrig desamma i instrumentregistren. I regel nöjer man sig ej att räkna upp endast 9 utan nämner ännu fler.¹

Vid beskrivningarna över fester skildrar man gärna alla de glada upptåg jonglörerna kunde prestera. Vid greve Roberts av Artois bröllop i Compiègne 1238² funnos diktare, sångare, spelmän, dansare m. m. Några sjöngo sånger till ackompagnemang av vielle, guiterne och rebec; under pauserna utförde andra de förut sjungna sångerna på giga, andra läto gästerna beundra deras atletiska konster, andra kommo ridande på oxar, täckta med skarlakansrött tyg, stötte i horn, när en ny rätt bars fram för konungen. — Lusten att skänka sina kläder åt jonglörerna var lika stor i Frankrike som i Sverige:

»La feste fu si belle que quinze jours dura, ou maint bon menestrel de son mestier joua; qui fu gentil de cuer sa robe despouilla, et pour faire s'onneur à uns d'els la dona.» Hästar skänktes även ofta bort. Säkertligen voro ej heller drycker ovälkomna: »chanter me fait bons vins et resjoir; quant plus le boi, et je plus le désir, car li bons vins me fait soef dormir.»³

Dräkten, som lekaren bar,⁴ var avsedd att väcka så stor uppmärksamhet som möjligt; så bjärta färger som möjligt, kolt med gördel, hatt med påfågelfjäder. Var herremannen efter modet skägglös, hade lekaren långt skägg, var långskägg däremot i överensstämmelse med etiketten, uppträdde lekaren slätrakad. I Roman du Brut omtalas t. o. m. att jonglören kommer rakad på ena sidan av ansiktet och skäggig på andra samt halva håret kortklippt. Till utstyrseln hörde slutligen även giga eller fiddle (el. båda) om halsen.

Den tyska litteraturen⁵ har i det närmaste samma skildringar som den franska. Även om man anser att »die pfeffer und lütenslaher sint des tiufels messener», kan man ej undvara dem vid festerna. Karakteristiskt nog framhäver man mycket starkare än i Frankrike musikens tröstande och vederkvickande betydelse. Om Adalbert v. Bremen⁶ heter det (1075):

¹ Schletterer citerar s. 12 ff. flera sådana dikter.

² Schletterer s. 13.

³ Sittard s. 195.

⁴ Sittard s. 194.

⁵ Tysk litt. bl. a.: A. Schubiger, Mus. Spicilegien (1874) IV: Zur mittelalt. Instr.-mk s. 134 ff.; Burdach, Walther v. d. Vogelweide; Mönckeberg, Rechtsstellung d. Spielleute zur Kirche (1910); H. J. Moser, Gesch. d. deutschen Mk I (3. uppl. 1923) s. 177 ff.; A. Moser, Gesch. d. Violinspiels (1923; med inledn. av H. J. Moser); Michael, Gesch. d. deutschen Volkes IV; J. Storsch, Der Hofdienst d. Spielleute; Fr. Voigt, Leben u. Dichten d. Spielleute (1885) m. fl.

⁶ H. J. Moser, Gesch. d. d. Mk s. 191.

»Selden liess er Saitenspieler vor sich, die er manchmal zur Behebung drückender Beängstigungen für notwendig hielt», men man skyndar sig att tillägga: »Schauspieler jedoch, die das Volk durch ungehörige Gebärden zu belustigen pflegen, hielt er sich fern.» I Wigalois omtalas, att fiddlespelaren med kostliga grepp fördrev sorgsenheten, »biz im was gar entsliffen din swaere von dem herzen sin». Nikolaus v. Bibra berättar: »Manche erheitern ihr trauriges Herz durch Rühren der Saiten, manche verstehen Gesang auf Gamma ut, A re.»¹

Ett mycket intressant ämne, som ofta debatteras, är den vokala musikens förhållande till den instrumentala. Diktarna, som vilja sjunga sina vers, känna sig åsidosatta för instrumentisterna, som ofta folket (»kunstloser man») hellre ville höra. »Gedoene ane wort, daz ist ein toter galm» säger minnesångaren. Det är mycket svårare att lära sjunga än »pipa»; inför Guds tron förekommer blott sång, »darumb truw ich pffiss wol enbern, ich sprich fürwar, das singen besser ist.»²

Just detta, att folket föredrog det rena instrumentala spelet framför sången, kan ge oss en vink om, varför de svenska källorna endast omnämna spelet men ej sången. Man var i Norden mindre musikaliskt skolad, och därför förbigick man med tystnad de långa dikterna, som måhända tröttade även de svenska riddarna och deras ej så fint bildade damer. Då det var fest, ville man roa sig, höra klangen av ståtlig musik men ej anstränga sig med sångarnas dikter, de må ha än så vackert tolkat kvinnans alla förtjänster. Det fanns ju ej några egentliga minnesångare i Norden. Men även ur annan synpunkt föredrog man spelmännens instrumentala musik. De voro från främmande land och sjöngo följaktligen ej på svenska. Helt säkert önskade de ej vid de svenska festerna för mycket framhäva sin utländska härkomst. Instrumentens musik förstod man och kunde njuta av den utan de främmande orden.³

¹ Michael IV 384.

² H. J. Moser s. 189.

³ Frågan om lekarna även varit sångare i Sverige upptogs till diskussion först på 1880-talet. I den äldre litteraturen på 1800-talet tog man för givet, att så varit fallet. De ansågos följaktligen ha varit förmedlare av såväl visorna som de krönikeartade rimmade skrifterna samt romanerna på vers. Även den dramatiska litteraturen skulle de ha fört till Norden. H. Schück upptog ämnet i första uppl. av Svensk litteraturhistoria och sökte genom citat ur medeltidslitteraturen bevisa, att lekarna även varit sångare och följaktligen även diktare. Häremot vände sig Axel Olrik i sin förut nämnda skrift om »spillemænd og deres visesang» (Opusc. philol. Kbh. 1887) och fränkände dem varje litterär betydelse. Litt. nämnde ej deras sång utan endast deras instrumentalmusik. Schück svarade med en uppsats om »Lekare och ballader» i Samlaren 1891 (XII) och framhävde lekarnas samhörighet med de utländska jonglörerna och minstrelsen. I första uppl. av min svenska musikhistoria (1901) s. 25 ställde jag mig på Olriks sida (utan att känna hans skrift).

Högre än musiken skattade man dock dansen, och de som bjödo nya danser voro mest välkomna. I Wolframs Parzival heter det (v. 6394): »Da was werder knapen vil, wol gelert uf seitenspil, irn keines kunst was doch so ganz, siene müesen strichen alten tanz: niuwer tänze was da wene vernomen, der uns von Durengen vil ist komen.» De förnåma herrskapen odlade mest den gängna dansen, där spelmannen spelande på fiddle skred före för att som dansmästare visa för de efterföljande alla figurerna och de konstmässiga stegen.¹

Magister Justinus (c. 1260) beskriver i en latinsk dikt »Lippiflorium» en förnåm fest. I H. Althoffs tyska översättning (1900; Michael IV 393) heter det bl. a.:

Pfeifen erschallen, die Pauke erdröhnt, es tönen die Flöten,
sieh, die lustige Schar fahrender Männer ist da...
dieser berührt mit den Fingern die künstlich geordneten Saiten,
jener versteht die Kunst lieblicher Leiermusik,
mancherlei Töne entströmen aus tausend Löchern der Flöten,
mit gewaltigem Lärm werden die Pauken gerührt.

Men även i ett annat hänseende framträder en viss skillnad i musik. Hopen ville helst höra »piparnas» klangfulla toner. De förnåma, och bland dem framför allt damerna, föredrogo den mera tjugande strängmusiken. I Titrel heter det (v. 1807): »Weder mit tambur noch mit busine wolten sich die frouwen lân betören: videln, herpfen, rotten und ander sueze doene, sie wolten hören.»

De svenska damerna voro ej så musikaliskt skolade som de tyska och läto därför lättare »dåra sig» av »trumma och basun». Då den svenska rimkrönikan så gott som uteslutande talar om »pipa» (= trumpet) och trumma, är det säkert därför, att denna musik utövade större tjugning på de svenska riddarna och deras damer än den mera diskreta, konstmässiga strängmusiken.

De fint bildade tyska minnesångarna försmådde även de vanliga spelmansgåvorna. »Avlagda kläder» passade inte dem, därtill voro de för stolta. »Swer getragener kleider gert, der ist niht minnesanges wert», säger Buwenberg. Walther von der Vogelweide berömmar sig av att aldrig ha mottagit kläder som belöning.²

Kyrkans ställning till de vandrande spelmännen har ofta framhåvts.

Sedan jag närmare granskat alla de svenska omnämnandena, har jag emellertid blivit övertygad om att krönikorna alltför ensidigt skildrat lekarnas prestationer. Det förefaller därför, som om vissången åtminstone ej varit dem alldeles främmande. Olaus Magnus nämner narrens visor (se citat längre fram) och förutsätter tydligen även lekaren som sångare.

¹ M. Boehme, Geschichte d. Tanzes (1886) I 29 ff.

² Moser s. 185.

Bröllopet i Kana skildras som ett mönster av en rent kristen fest: »där fanns varken pipare eller gigare, icke dansare, icke sångare eller spelmän, som nu för tiden på bröllopen».¹ Men ändå kunde man vid de kyrkliga festerna ej undvara spelmännen. I Toulouse vandrade jonglörer i spetsen för den procession, som varje år ägde rum på Kristi Korsdagen. I Beauvais måste de på kyrkliga högtidsdagar sjunga gamla nationella hjältesånger i katedralens kloster från primen till högmässan. I England skickade hertigarna av Gloucester och andra baroner, som höllo egna jonglörer, dessa på vissa festdagar till angränsande kloster för att med musik underhålla klosterinnevånarna.² Även i Sverige förekom spelmännens medverkan vid kyrkliga fester. Så omtalas, att lekarna gingo i spetsen för den högtidliga procession, av vilken konung Karl Knutssons dotter Birgitta beledsagades, då hon 1455 invigdes till nunna i Vadstena kloster.³ Vid festen för Catharinas translation i Vadstena kloster voro även »basuner och lekare» med i processionen. Då Catharinas officium avsjöngs av ärkebiskopen, voro »lekare i the mæssone standandes uthan för grinden». Efter festen gåvos av klostermedlen 2 mark till »lekarna, som lekte i högtiden».⁴ Redan under Catharinas egen livstid hade lekarna bidragit till högtidligheten, då hon kom tillbaka till Sverige 1394 med modern Birgittas jordiska kvarlevor. Då Catharina nådde Linköping heter det: »I allom kirkiom ok clostrum ringdes klokkonar, vrghonar stymadhe j fågerste lywdhe, baswner, harpoleker ok alskons leekara anbudh leektes ok hördes j allom gathum ok vincloem, sangara anbudh ok frögdenne lywdh.»⁵

Mera egendomligt är dock, att fromma prelater tidvis kunde med kyrkans licens sluta sig till vandrande lekareband. En adelsman från Auvergne, som gått i kloster, lämnade på 1100-talet med priorns medgivande sin andliga krets för att följa ett sällskap jonglörer på deras färd till Spanien. Han måste blott förbinda sig att lämna kyrkan allt vad han förtjänade. Han återvände längre fram till kyrkan och slutade sina dagar som prior i Villefranche i Roussillon.⁶ En präst i Schlesien i Tyskland, som dog 1372, fick på sin gravvård titeln: mimus Dei (Guds spelman). På en annan gravvård står:

¹ Moser s. 179.

² Sittard s. 193.

³ C. Silfverstolpe, Hist. bibl. I 37.

⁴ Script. rer. suec. III: 2 s. 274.

⁵ Sv. Legend. III 569.

⁶ Schletterer s. 6.

»Hier liegt begrawen Peter Quann, Organist to Travemünde, Gott vergaw em sine Sünde, dem he was sin Speleman.«¹

I alla dessa fall dogo de prästerliga spelmännen försonade med kyrkan. Andra däremot sällade sig till spelmannens skara utan att återvända. Kyrkan behandlade dem i början med stor mildhet och bad dem återvända. De som ej kommo åter, förföljdes och bannlystes. På kyrkoförsamlingen i Salzburg 1291 och 1310 slungades bannstrålen mot »die Possenreisser, Schandmäuler, Lästerzungen und zudringlichen Schmeichler, die unter dem Namen von Fahrenden Schülern das Land durchziehen und sich zum Schimpf des geistlichen Standes für Kleriker ausgeben».²

Den vanliga benämningen på dessa farande scholarer var »goliard» (efter deras skyddspatron Goliath). I Tyskland förekom även benämningen »Lotterpfaffe». Dessa vägfärande skrevo även liksom minnesångarna poesi men på latin. En samling sådan goliarddiktning är »carmina burana» upptecknad omkring 1250 i klostret Benediktbeuren.³

Ett centrum för dylik goliardverksamhet synes Paris ha varit. Till universitetet Sorbonne (grundat 1248) kommo unga klerker från hela Europa, och det fanns särskilda studenthem (bursae), där de kunde inackorderas. Övervakandet av ordningen i dessa hem var emellertid ej den bästa, och studentlivet urartade. Det uppstod en särskild skolpoesi på latin, som om än ej så lasciv som goliardpoesien likväl beskriver sedeförfallet inom prästståndet. Denna »cantion»-diktning lärde även de svenska scholarerna i Paris att känna, och Piæ cantiones-samlingen, som Theodoricus Petri 1582 utgav, har upptagit en del sådana dikter, där förfallet bland klerkerna skildras.⁴ I en sång talas om den allmänna syndfullheten på jorden, och Mars lämnas försteget bland planeterna (Mars præcurrit in planetis). I andra skildras klerkernas musikteoretiska okunnighet: vix sciunt G ut, A re, nec Musa declinare, nec curant studium: sed discunt chorizare, incipiunt amare mundi tripudium (Scholares conuenite). I en annan sång (Olla mortis) återkomma förebråelserna: sciunt vix la, sol, fa, re. I sången Iam verus amor heter det:

Nu folket allt, av onska fullt,
Har agg till präst och Herrens kult;

Vem vet allt ont från källan själv,
Vart strömdrag ifrån lastens älv . . .
Hämnarn vilar, lysten ilar
Slav och herrn, ja klerk till synd;
Vettet dröjer, dåren höjer spiran.¹

I en kyrkosångshandskrift i Linköpings stiftsbibliotek² står en ännu värre anklagelseskraft mot den från Gud avfallne prästen:

»Raptor in missa, ursus in bello, sus in convivio, idiota in ecclesia, canis in olla ubique fallax, semper servus (rövare i mässan, björn i strid, svin i samkväm, idiot i kyrkan, hund i grytan och där svekfull, alltid dräng).»

Vi veta ej, om allt detta klander verkligen gällt en svensk präst, men carmina burana kunna utvisa, hur djupt prästen sjunkit.

I den isländska Didrikssagan omtalades en »huvudloddare», som stod över alla de andra och fick mera ersättning än gruppens övriga ledare. Även tyska källor omtala dylika övermusikanter, och institutionen själv synes stamma från antiken, då »archimimi» omtalas. Genom att utse en dylik chef för ett band av spelmän voro förutsättningarna givna för en förbättring av spelmannens sociala ställning. Det kom an på ledaren och sörja för god ordning i kåren och därmed höja respekten för musikern. Med denne chef avhandlade de herremän, som önskade musiker till en fest, och om valet av spelmansförband slog väl ut, kunde fursten eller riddaren skänka sitt beskydd åt gruppen som belöning för gjorda tjänster. Även konungarna föregingo härvid med gott exempel.

Särskilt i England omtalas sådant kungligt beskydd åt spelmansgrupper. Den vanliga titeln på gruppleddare var rex (konung), varmed endast avsågs en chef i allmänhet. Titeln förekommer för övrigt tämligen allmänt inom alla yrken, t. ex. för barberare, fältskärare, bågskyttar, lastbärare (»stadsbud»), i Tyskland t. o. m. för narrar och »lustdirnen».³ De flesta av dessa sammanslutningar med en rex som ledare hade egna statuter. Från England omtalas redan på Vilhelm Erövrarens (1066—1087) tid ett kungligt privilegium med ordningsstadgar för ett dylikt sällskap med egen »joculator regis». Richard Lejonhjärtas räddare Blondel synes ha åtnjutit ett sådant beskydd. Under Johan utan land ökades antalet beskyddade sällskap betydligt. Då hertig Johan II av Brabant och Limburg gifte sig med engelske konungen Edvard I:s dotter Margareta 1290 kommo till bröllopet

¹ Moser s. 180.

² Moser s. 181.

³ Schmeller (1894: 3 uppl.); om vagantpoesien: Hubatsch, Die lat. Vagantenlieder d. Mittelalters (1870); Ehrenthal, Lieder d. Vaganten (1891).

⁴ T. Norlind, Lat. skolsgr (1909) s. 87 ff.; L. Gautier, Hist. de la poesie liturgique I 186 ff.; Dreves, Analecta hymnica bd 20, 21.

¹ Carl V. Swahn: Lat. sgr fr. Sveriges medeltid (1897) I 47.

² Musikhdskr.: Grevillius hdskr.

³ Schletterer s. 22 f.

426 spelmän engelska och andra, däribland flera »minstrels-konungar». Vid en annan fest föranstaltad av Edvard I (1274—1307) 1306 infunno sig bl. a. sex sådana »konungar» med sina spelmanssällskap. Under efterträdaren Edvard II (1308—1327) stodo de så högt i gunst, att det väckte avund hos de andra hovmännen. 1381 inrättades för de engelska minstrels en egen domstol, som sammanträdde en gång om året ($10/8$) för att slita tvister mellan spelmän, straffa överträdelser och rådgöra i gemensamma angelägenheter. Alla medlemmar av spelmanssällskap måste infinna sig på denna dag, och förhandlingarna leddes av en särskild minstrelskonung tillsammans med ett de fyra äldstes råd. Vid 1400-talets slut funnos i alla adliga hus ett bestämt antal spelmän.

Även i Frankrike omtalas sådana »ménestrels de roy», och Ludvig den helige († 1270) gav dem särskilda privilegier (däribland tullfrihet).¹ I tullistorna 1292² nämnas flera jongleurs (gycklare), trompeurs (musiker) och féseurs de vielles (instrumentmakare), vilka alla bodde vid en särskild gata: rue des jongleurs. I början av 1400-talet ändrades gatans namn till: rue des ménestrels (sedan: rue des ménestriers; sist: rue de rambute). Till denna gata måste alla gå, som önskade musiker (jongleurs) eller sångare (ménestrels de bouche) till sina fester.

Även konungarna (fr. o. m. Ludvig IX) skaffade sig ett eget spelmanssällskap, som ständigt följde dem vid resor. Detta »hovkapell» kunde förstärkas med stadssällskap under deras »konung». En sådan »roi des ménestrels» från Troyes (J. Charmillon) omtalas 1295 såsom biträdande vid hovet. Till sist samlade sig musikerna i Paris till ett särskilt skrå 1321 och antogo särskilda statuter.³ Därmed var grunden lagd till »confrérie de frères jongleurs». Andra städer följde exemplet.⁴ Den vandrande spelmannen hade blivit en välbeställd »stadsmusikant».

I Tyskland skedde utvecklingen på samma sätt. Man begynte med att ställa sig under en furstes beskydd. Då dessa patroniserade musiker ofta terroriserade städernas myndigheter (anklagade magistraten hos sin furste för visad ovänlighet), grep man till musikerskrået, såsom den enda utvägen att få reda i musikförhållandena. Besökande furstars musikstab måste man dock taga hand om och belöna för deltagande i festligheter. Det första tyska musikskrået är Nicolai-bröderna i Wien 1288. Slutstenen i ett ordnat musikväsen lades,

¹ Schletterer s. 10.

² Schletterer s. 19.

³ Statuterna i tysk övers. medd. i bil. A hos Schletterer (s.115 ff.).

⁴ Bl. a. Toulouse 1323. Där anordnade sällskapet även tävlingar: 1324 (se bl. a. J. Wolf, Gesch. d. Mk I s. 41).

då man i lag fastställde, att musiker skola avlönas för sina tjänster (»wer den Pfeifer dingt, muss ihm auch lohnen»). En fast anställning måste åstadkommas, noggrant stadfästad ersättning bestämmas, gåvor och drickspengar principiellt avskaffas. Karl V:s förordning på riksdagen i Augsburg 1530 fastställde definitivt denna grundläggande idé.¹

Musikerns rättsliga ställning var därmed tryggad, men kåren som sådan var alltför stor för att kunna sammanfattas under endast ett begrepp: musikern. Jag har förut nämnt de friktioner, som redan på 1200-talet yppade sig mellan sångare och instrumentister. Även berördes det företråde man ofta gav åt blåsarna. Det blev nödvändigt att skapa ordning även i dessa förhållanden. I den mån den flerstämmiga musiken utvecklades, ställdes nya krav på sångaren. Solisten och diktaren fick träda tillbaka för den i mensuralmusiken skolade konstmusikern. Solosångaren upphörde att ha förbindelse med de andra och lade mera vikt vid sin skaldebegåvning än sin sångförmåga. Konstsångaren trädde i kyrkans tjänst och blev prästman.

Trumpetaren eller piparen fick tidigare än andra spelmän fast tjänst hos herremän och furstar. Sådana behövdes oftare, då varje företag skulle signaleras med trumpetstötter. Redan rimkrönikorna visa tydligt, att piparna bildade en grupp för sig med egna uppgifter. I det vardagliga arbetet reglerades varje gemensam handling med en signal. Uppstigning, måltid (maträtter), sängläggning, uppbrott till marsch m. m. skedde, sedan trumpetten givit tecken. I strid voro piparna outhärliga och bestämde allt, framåtskridande och återtag. Konungar såväl som befälhavare, furstar som riddare måste således nödvändigt anställa pipare i fast tjänst. Olaus Magnus ägnar ett särskilt kapitel åt dessa framför andra gynnade musiker och framhäver det företråde de tillika ha i folkets ynnest:

»Även pipare, hornblåsare, trumpetare och fidlare förekomma överallt i dessa länder [de nordiska] . . . Emellertid äro de skickligaste mästarna på dessa instrument utlänningar. Därför invandra ock sådana till de nordiska länderna för att där söka förtjänst, som även rikligen kommer dem till del, varjämte de gunstigt mottagas såsom gäster av befolkningen, enkannerligen av furstarna, vilka använda dem för att vid rytterstrider med trumpeternas gälla klang liva folk och hästar till anlopp mot fienden . . . Man frambringa med trumpet olik toner, allteftersom man vill giva tecken till strids begynnande, den flyende fiendens förföljande eller återtag. Herdepipors och stränginstruments ljuvliga spel ha blott föga förmåga att stilla tappra mäns bistra sinnen, jämväl vid gästbud . . . Ja, mången gång händer det, att pipare, som

¹ Moser s. 193.

önska vederkvicka dylika krigshjältar med sina ljuvliga toner, därest de ej lyssna till varningar och taga sig i akt, innan de veta ordet av få till sin egen ofärd röna prov på deras stränghet. Ty, till den grad veta sådana män att tillbomma sina öron, att de bli fullständigt oemottagliga även för de mest smekande väljud. Dock återvinna spelmännen lätt deras ynnest, om de utbyta de ljuva piporna mot trumpeternas förfärliga ljud och föredraga tragiska stycken.»

Denna privilegierade ställning utnyttjade trumpetarna att skaffa sig rättigheter utöver alla de andra musikerna.¹ I Tyskland gick man så långt, att man förbjöd städerna att hålla sig med »trumpetare och pukare».² Endast långsamt kunde de mäktigaste städerna köpa sig rättigheterna att få anställa trumpetare (1426 Augsburg, 1434 Nürnberg). Dessa stadstjänstemän måste ständigt skyddas av magistraten från den förföljelse, som de utsattes för av de furstliga »hovtrumpetarna». Ännu så sent som 1658 stadgas i en sachsisk förordning:

»Weil die Trompeter und Heer-Paucker allein vor Kaiser, Königen, Churfürsten, Grafen, Herren Rittermässigen, Standes- und dergl. Qualitätspersonen exercieren, und derohalben nicht jederman gemein seynd, so soll kein ehrlicher Trompeter und Heerpaucker mit Gaucklern, Türmern, Stadtpfeifern, Spielleuten oder dergl., wie sie sonst Namen haben mögen, in der Kunst einigermaßen Gemeinschaft halten, mit denen selben sich hören lassen und dadurch die Kunst höchlichen verschimpffen.»

Städerna behövde emellertid trumpetare för att sköta ordningen i staden, och särskilda tornblåsare (»Türmer») anställdes därför tämligen allmänt. Även i Stockholm omtalas sådana redan före Gustaf Vasa. 1438 deltog en »Conrad trumpetare» i Helga lekama gille. Från 1460-talet finnas flera »basunare» omnämnda i Stockholms skattebok. 1516 deltog i gillet »herr Stens [Sten Sture d. y.] pipare, bombeslagare och tymblare» samt stadens tyske trumslagare.³

Då Gustaf I ordnade sitt hovkapell på 1520-talet, bildade dessa hovtrumpetare en särskild avdelning.

Även de andra musikerna för giga och fidla utgjorde tidigt en del av hovbetjante. 1404 gavs enligt ett Königsbergsmeddelande 1 mark åt »des koningis von Sweden fedeler». 1510 omtalas »Herr Svantes [Sture] lekare». Sångarna hos konungarna kallas med den latinska

¹ J. E. Altenburg, Versuch einer Anleitung zur heroisch-mus. Trompeter- u. Paukenkunst (Halle 1795; nytr. Dresden 1911).

² Moser s. 233 ff.

³ Om gillena se: H. Hildebrand. Sv. gillen under medeltiden (Hist. bibl. s. 74), Norlind-Trobäck, Hovkap:s hist. (1926) s. 3; A. Strindberg, Gamla Stockholm (1912) s. 343; C. Silfverstolpe, Källor t. sv. teaterns hist. (1877); id., Sv. teaterns äldsta öden (1882).

titeln Cantores, och sådana nämnas hos Sten Sture vid Catharina-festen i Vadstena 1489. Mässan sjöngs flerstämmigt av »herra Stens cantores med skolanom». Det svenska hovkapellet är således redan till sina grundprinciper ordnat på 1400-talet.

Men även herremän i Sverige hade egna spelmän. I en förteckning över biskop Brasks tjänarestab nämnes en »spelman» med 10 Mark i lön tillsammans med kock, stallsven och barberare.¹ Sannolikt var denne ej ensam. I senare tid förekom i städerna endast en stadsmusikant, men han har alltid ett helt kapell under sig till hjälp vid festerna i staden. Det torde ha varit ett liknande förhållande med biskop Brasks spelman, 1461 nämnes »herr Tures basyner» och 1462 »herr Tures spelemän» i Stockholms stads skattebok.²

Ännu en musiker med speciell ställning kan anföras, nämligen narren. Han tyckes tidigt ha avskiljts från de andra och fått fast anställning som »putsmakare» hos adeln och hos konungarna. Sannolikt ha vi att anse »dvärgen» som hans närmaste föregångare. Som nämnts omtalas i Hertig Fredrik »margh stolt een dwærgh ok lekara medh söte tona». I Tyskland kallas denne ofta »kurzer fiedler».³ Han var högt skattad, och man sökte gärna locka en sådan »kortfidlare» från den ena herren till den andra.

I likhet med lekaren, som han mestadels sammanställes med, är han dock föraktad. Olaus Magnus bedömer honom mycket hårt (bok XV kap. 31, 32).

»Sådana pläga inkomma över havet från Tyskland . . . det händer ock, att de infinna sig i främmande furstars sällskap eller äro lejda för utländska penningar. I varje fall plägar Nordens krigarfolk aldrig ha någon förnöjelse av slika arglistiga upptågsmakare (lika litet som av piparna).» Han omtalar dock att de ofta lastade med rikedomar begåvo sig bort. Som exempel på en sådan nämnes Kristian Tyranns hovnarr från Bremen. Efter Stockholms blodbad flydde han från Sverige »lastad med rikedomar». Hur han fått dessa skatter förklaras även. Flera danska adelsmän hade genom hans förtal kommit i onåd hos konungen. »Följden blev, att många oskyldiga, enkannerligen bland Danmarks stormän, i sin ångest nödgades ge den usle narren stora skänker för att genom hans beskydd återfå sin egendom, ja, även med böner och penningar köpa sitt liv.»

Olaus Magnus ger dock i det följande kapitlet en vackrare bild av narren:

»Andra finnas dock — ehuru de äro sällsynta — som äro synnerligen prisvärda och rättskaffens. Det kan t. o. m. inträffa, att sådana narrar,

¹ Hildebrand, Sv. medeltid II 271. Om b. Brasks hovhållning s. 261 ff.

² E. Trobäck, Stadsmusiken i Stockholm STMf XI (1929) s. 92 ff.

³ Moser s. 191.

när deras herrar och furstar äro stadda i livsfara, kunna genom att uttala några korta ord efter lakonisk sed i all hemlighet rädda deras liv, deras fädernesland och all deras avkomma. Så undgingo på sin tid tvenne lysande män i Sveriges riken, Sten och Svante [Sture], genom att lyssna till en narrs ord att falla offer för de anslag, som en mäktig furste förbehade mot deras liv . . . På sådana menlösa narrar offras dock inga kostnader, men väl på de knipsluga och förargliga. Dessa bli även av furstarna begåvade med dyrbara dräkter, guldkedjor och lysande ädelstenar, för att de i smickrande skrifter eller fast hellre med usla visor skola förhårliga deras handlingar.»

Att narrarna¹ stått musikerna nära även i senare tid framgår av räkenskaperna för hovkapellet under Erik XIV. Då amiral Jacob Bagge 1563 höll sitt intåg i Stockholm, förde han i triumf de medbragta danska fångarna, vilka måste gå »med vita käppar i handen och rakade huvuden, och gick konung Eriks narr, Hercules benämnd, för dem och spelte».² Enligt räkenskaperna erhöll han 1562 8 mark »för det han lärde hans nåd [hertig Karl, sedermera Karl IX] leka på fidla. Även i andra källor omtalas, att han vid upptåg spelat fidla. Eljest står Hercules i listan på hovkapellisterna (1562—68)³ som »cantor», en titel som vanligen blott tillkommer de i figuralmusik kunniga, lärda musikerna.

Karl XI:s »Klas Narr» torde vara den siste i svensk hovanställning. Två porträtt av narren i Wrangelska huset, Henric Hasenberg, utvisa, att även herremännen efter reformationstiden kunde finna en glädje i narrens putslustigheter.

I skådespelen på 1600- och 1700-talet levde narren som typ kvar, och i *commedia del artes*⁴ många zanni-roller (*arlecchino*, *scapino*, *pedrolino*, *burattino*, *pajazzo*) fick herrskapspubliken såväl som folket tillfälle att se en sista återstod av antikens *mimi*, *scurræ*, *histriones*, medeltidens gycklare, jonglörer, buffons, narrar och lekare.

Av den vandrande spelmannen hade blivit en aktad musiker, men man ville ändå så gärna behålla honom i hans gamla gestalt av sorglös glädjespridare och oförbätterlig skämtare. Kanske ligger det i konstnärslösheten, att den vandrande musikern ändå aldrig kunnat förlora karaktären av *mimus* — *mimus dei*.

¹ Om narren se även: J. E. Rydqvist, Nordens äldsta skådespel (Skandia VII), Ups. 1836, s. 41 ff.

² Tegel, K. Erics hist. s. 88.

³ Norlind-Trobäck, Hovkap. s. 21 f.

⁴ Om *commedia del arte*-typerna se bl. a.: K. Mantzius, Skuespil-kunstens Hist. II, Kbh. 1899.